

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN SÖZLƏR

Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də sintaktik yolla yaranan sözlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sintaktik yolla yaradılan sözlər bir tərəfdən həmin xalqın təfəkkürünün inkişafı ilə, digər tərəfdən də o dildə danışan xalqın yaşadığı mühitlə əlaqədardır. Morfoloji yolla yaradılan sözlər düzəltmə sözlərdən ibarət olursa, sintaktik yolla söz yaratma mürəkkəb sözləri əhatə edir. Burada bizim məqsədimiz mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin bütün xüsusiyyətlərini göstərmək deyil, ümumi şəkildə olsa da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onun rolunu qeyd etməkdən ibarətdir.

Bunun üçün birinci növbədə mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışarkən, birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözün tərkibində olan birinci sözün öz müstəqil vurğusunu itirməsini (ağsaqqal) göstərir. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan sözlərdən bəhs edərək onları iki yerə bölmək: tamamilə mürəkkəb söz vəziyyətində olanlar və kecid vəziyyətində olanlar.

Mürəkkəb sözlərdən danışarkən, birinci növbədə, onların bu və ya başqa bir məfhumun adını bildirən leksik vahid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Leksik anlayışlar ifadə edən sözlərlə söz birləşmələrini eyniləşdirmək olmaz, çünki bunların arasında müəyyən fərqlər vardır. Bunun üçün mürəkkəb sözlərdə həm forma və həm də məzmun nəzərə alınmalıdır. Əgər yalnız məzmun nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb cümlə üzvü kimi işlənən hər cür söz birləşmələri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirilə bilər. Əksinə, ancaq forma nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb sözlərə xüsusi formalar axtarmaq lazım gəlir. Dilimizin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Belə halda sözlər (həm sadə, həm də düzəltmə) öz mənalarına, leksik tərkibinə, sintaktik əlaqələrinə görə birləşir və bunun əsasında vahid məna ifadə edən sözlər yaranır. Dilin tarixi inkişafında ayrı-ayrı məfhumları ifadə edən sözlərin müxtəlif üsullarla birləşərək vahid lüğəti məna əmələ gətirdiyi söz kompleksləri mürəkkəb söz hesab edilə bilər. Belə sözlərin (mürəkkəb sözlər) tərkib hissələri insan şüurunda ayrı-ayrı məfhumlar kimi deyil, vahid bir məfhum kimi dərk olunur. Mürəkkəb sözlər şüurumuzda bir məfhum kimi birləşmiş olan müəyyən bir prosesi və əlamətləri qeyri-mütəhərrik bir şəkildə ifadə edir.

Deməli, burada, ümumiyyətlə, mürəkkəb vahid əmələ gətirən tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində ifadə etdiyi məna fərqi nəzərə alınır. Mürəkkəb sözü əmələ gətirən tərkib hissələr onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşaraq müəyyən bir məfhumun adını bildirən vahid leksik bir məna ifadə edir. Əlüzüyan sözünün tərkibi üç sözdən ibarət olsa da, o bir leksik vahid olmaqla bir məfhumun adıdır. Bunun əl, üz isimləri və yuyan feli sifətinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məfhumların adı ilə heç bir müstəqil məna əlaqəsi yoxdur.

Məhz bütün bunlara görə də sadə sözlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində (mürəkkəb söz kimi) ifadə etdiyi mənalar arasında mühüm fərqlər əmələ gəlir.

Belə mürəkkəb sözlərin yaranması, əlbəttə, ayrı-ayrı şəxslərin istək və arzuları ilə bağlı olmayıb, real həyat hadisələri ilə əlaqədar olan bir prosesdir. Deməli, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi insanların obyektiv aləm hadisələri ilə olan əlaqə və münasibətlərindən doğur. Elə buna görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasının müəyyən maddi əsası vardır.

Tərkib hissələrinin xarakterinə görə mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər
2. Adlarla fellərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər.
3. Fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə birləşmələrin, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunları daha yaxşı başa düşmək üçün, qısa da olsa, bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin, əsasən, aşağıdakı növləri vardır.

1. İsimlə ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər. Buraya həm xüsusi, həm də ümumi isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər daxil olur: məsələn: Əhmədağa, dəmiryol, kəklikotu, dəvədabanı.
2. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn: dilişirin, əlidolu, başıboş.
3. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn: qaratorpaq, sarıbuğda, acıdıl.
4. Sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər; məsələn; adlı-sanlı, sərin-sərin, gözəl-göyçək.
5. İsimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn; tozсорan, otbiçən, paltarasan, pambıqyığan.
6. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; beşbarmaq, beşillik, çoxmərtəbəli.
7. Sayla feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn; beşaçılan, çoxbilən, çoxdanışan.
8. Sayların birləşməsindən düzələn; məsələn; iyirmi beş, otuz altı, yüz iyirmi beş.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə mürəkkəb sözlər mürəkkəb fellər bəhsinə aid bir məsələdir. Bizim məqsədimiz mürəkkəb fellərin bütün xüsusiyyətlərini vermək deyil, sintaktik yolla sözlərin yaradılması prosesində adlarla fellərin və fellərlə fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsində iştirak edən tərəflər öz sadə leksik vahidliyini itirib birlikdə mürəkkəb leksik vahidə çevrilir.

⁷ ADNSU

“Mürəkkəb fellər, ümumiyyətlə, obyekt və hərəkətin dialektik vəhdəti nəticəsində müəyyən kəmiyyətdən keyfiyyətə keçərək, başqa bir obyektin hərəkətini ifadə edən sözə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir”. Doğrudan da, başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb fellərində baş sözü salmaq felinin və iş sözü gəlmək felinin vasitəli obyektli olmasına baxmayaraq, baş sözü salmaq feli ilə, iş sözü gəlmək feli ilə birləşərək yeni keyfiyyətli bir sözə, yəni başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb fellərinə çevrilmişdir.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellər.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb felləri iki yerə ayırmaq olar. Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellər vasitəsi ilə düzənlər. Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellər vasitəsi ilə düzənlər.

Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellərə etmək, eləmək, olmaq və qılmaq köməkçi fellərini daxil etmək olar. Bunlardan qılmaq köməkçi feli Azərbaycan dilinin tarixində çox işlənsə də, onun müasir dövəründə, demək olar ki, az işlənilir.

Lakin müasir türk dillərinin bəzində (uyğur, özbək və.s.) qılmaq feli öz məhsuldarlığını saxlamaqdadır. Belə ki, müasir türk dillərinin çoxunda etmək, qılmaq (eləmək) olmaq (bulmaq) köməkçi felləri bir çox adlarla əlavə olunmaqla mürəkkəb fellər əmələ gəlir.

Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellərə vurmaq, atmaq, tutmaq, vermək və.s. Belə fellərin müstəqil mənası olsa da, onlar başqa sözlərlə birləşərək mürəkkəb fel əmələ gətirərkən öz həqiqi mənasını itirib məcazi məna kəsb edir. Belə məcazi məna kəsb edən fellər birləşdiyi sözü də öz həqiqi mənasından uzaqlaşdırıb birləşmə daxilində vahid bir leksik mənada işlədilən sözə çevrilməsini təmin edir. Əl, boş, cavab, söz, iş, dil, yol və.s. kimi sözlərin müstəqil lüğəti mənası olduğu kimi. Tutmaq, vermək, almaq və.s. fellərin də müstəqil lüğəti mənası vardır. Lakin bu müstəqil lüğəti mənaya malik olan sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək tərkib daxilində işləndikdə vahid məna ifadə edən mürəkkəb söz əmələ gətirilir; məsələn: yola düşmək, dilə düşmək, işə düşmək, könül vermək

Hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellər. Hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellərin bəziləri hərəkətin davamlılığını, sürəkliliyini və.s. bildirsələr də, onları tərz kateqoriyası adlandırmağa imkan vermir. Azərbaycan dilində hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellər ib-ib-ub-üb feli bağlamalarıyla getmək, gəlmək, durmaq və.s. kimi fellərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Bu və ya başqa bir dildə oxşarlıq yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkildələri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkildələrinə uyğun gəlməlidir. Dünya ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrinin əsərlərinin dilimizə tərcümə edilməsi Azərbaycan dilində bir çox yeni söz və terminlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Məsələn, beş sözü bir nitq hissəsi olaraq sayı, il sözü isə ismi birləşdirir. Belə birləşmələr həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dilimizdə heç də yeni hadisə deyildir. İstər danışığı dilində və istərsə də ədəbi dilimizdə beşillik, altıillik, üçillik, dördillik və.s. işlədilmişdir. Lakin beş və il sözlərinin birləşməsi və bunlara-lik şəkilçisinin artırılması ilə tamamilə yeni məzmunlu bir söz (beşillik plan) əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlər yaradılmışdır ki, bunları da kalka adlandırmaq olar. Bunların yaradılma yolu da müxtəlifdir:

1. İki sözün heç bir formal əlamət olmadan birləşməsi yolu ilə: üstüürüm, beşillik (plan).
2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzənlər: şəhərarası, bayramqabağı, xalqlararası.
3. Feli sifət əsasında əmələ gələn sözlər: otbiçən, tozsoran, paltaryuyan.
4. Müxtəlif sözlərə verici, edici sözlərinin qoşulması ilə əmələ gələn: qanunverici, qəbuledici və.s.
5. Dilçilik elmi sübut edir ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf bir dil yoxdur. Dünya xalqları arasında, ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi, elmi və.s. əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi eyni zamanda onların dillərində də öz əksini tapmışdır. Belə bir əlaqə nəticəsində dünya dillərindən bir- birinə söz və terminlər keçmiş, keçir və gələcəkdə də keçə biləcəkdir.

Ədəbiyyat.

1. A.H. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Ашqabat, 1960.
2. M. Hüseynzadə. Təyini söz birləşmələri (Azərbaycan dilinin qrammatikası) 11 hissə (sintaksis), Bakı, 1959.
3. Z.İ. Əliyeva. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər. Ədəbiyyat və dil institunun əsərləri VIII ç.
4. S. Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı 1960.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, E.A. Nəşriyyatı, 1966.

Açar sözlər: *sintaktik, mürəkkəb, feli sifət, lüğəti məna, sözdüzəldici, söz birləşməsi.*

Xülasə.

Məqalədə sözlərlə, söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərindən söhbət açılır. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən tərkib hissələr və onların tərkib daxilində ifadə etdiyi məna fərqi nəzərə çatdırılır. Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin növlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox terminlərin yaradılması aydınlaşdırılır.

Ключевые слова: *синтаксический, сложный, причастие, словарный смысл, словообразующий, словосочетание.*

Резюме.

В статье рассказывается о некоторых сходных и отличительных чертах слов и словосочетаний. Здесь

также учтаны компоненты составного слова и значения, которые они выражают в их составе. Названы виды сложных слов, полученных из комбинации имен и их соединений. Создание многих терминов на азербайджанском языке объясняется сочетанием слов и методами подходов к ним.

Keywords: *syntactic, complex, participle, dictionary meaning, word-building, word-combination.*

Summary.

The article describes some similar and distinctive features of words and phrases. Here, the components of the compound word and the meanings that they express in their composition are also taken into account. The types of names of complex words derived from a combination of names and their connections are named. The creation of many terms in the Azerbaijan language is explained by the combination of words and methods of approaches to them.

Rəyçi: *ADNSU prof. Ağayeva Afaq*